УДК 398

Л.Х. Мөхәммәтҗанова,
А.Ә. Мөхәммәтҗанова

«КҮР УГЛЫ» ДАСТАНЫ СЮЖЕТЫНДА ВАРИАНТЛЫЛЫК, ТАРИХИЛЫК, ТРАДИЦИЯЛӘР ЯШӘҮЧӘНЛЕГЕ

Статья посвящена исследованию историчности, вариативности популярной среди многих народов эпоса о Кур углы. На основе анализа рукописных и изданных татарских текстов, относящихся к XIX в., а также вновь найденных в последние столетия текстов дастанных песен авторы проводят параллели между таджикскими, узбекскими, азербайджанскими, туркменскими, турецкими и татарскими версиями; выявляют их особенности; определяют значение в восточной филологии в целом, а также в истории мировой литературы и фольклора в частности; отмечают ценность факта существования дастана на татарском языке на этот известный сюжет. Авторы приходят к выводу, что татарский дастан не имеет ничего общего с историческими событиями, прототипами героев, описанными в восточных и западных версиях знаменитого эпоса, свои выводы аргументируют территориальной и этногенетической отдаленностью татар от всего происходящего в этих регионах и в их версиях эпоса. Татары полюбили это произведение из-за захватывающего сюжета, переработали его в соответствии со своими культурными традициями. Основная часть сюжета дошла до нас в форме книжного дастана, но в то же время авторы упоминают и о записанных у информантов устных вариантах и дастанных песнях из него. Как отголосок традиционной эпической культуры, татарская версия «Кур углы» является одним из ярких образцов для поэтапного изучения истории становления и формирования дастанного наследия народа.

Ключевые слова: ориенталистика, сюжет, вариант, история формирования, дастанное наследие, эпическая песня, культурные традиции.

The article is devoted to the study of the historicity and variability of the epic about Kur ugly, popular among many peoples. Based on the analysis of handwritten and published Tatar texts dating back to the 19th century, as well as newly discovered texts of dastan songs in recent centuries, the authors draw parallels between the Tajik, Uzbek, Azerbaijani, Turkmen, Turkish and Tatar versions; identify their features; determine their significance in Eastern philology in general, as well as in the history of world literature and folklore in particular; note the value of the fact of the existence of a dastan in the Tatar language on this famous plot. The authors come to the conclusion that the Tatar dastan has nothing in common with the historical events, prototypes of the heroes described in the eastern and western versions of the famous epic; they argue their conclusions by the territorial and ethnogenetically distant Tatars from everything that happens in these regions and in their version of the epic. The Tatars loved this work because of its exciting plot, and reworked it in accordance with their cultural traditions. The main part of the plot has reached us in the form of a book dastan, but at the same time, the authors also mention oral versions and dastan songs from the dastan recorded by informants. As an echo of traditional epic culture, the

Tatar version of "Kur ugly" is one of the brightest examples for the step-by-step study of the history of the formation and development of the dastan heritage of the people.

Keywords: oriental studies, plot, version, history of formation, dastan heritage, epic song, cultural traditions.

«Күр углы» исеме белән мәгълүм дастаннар Себер, Кавказ, Урта Азия һәм Казакъстанның, Якын Көнчыгыш һәм хәтта өлешчә Европаның төрки телле һәм башка халыкларында гаять популяр. «Күр углы» сюжетлы дастаннары төрекмән, үзбәк, таҗик, казакъ, каракалпак, азәрбайҗан, төрек, аҗар, абхаз, кумык, көрд, әрмән, грузин, гарәп, һ. б. халыкларда фольклор әсәре буларак билгеле. Кайбер сюжет уртаклыклары булса да, болар – һәр халыкта аерым бер үзенчәлеккә ия әсәрләр. «Кёр углы», «Кёроглы», «Кер углы», «Күр углы», «Кируглы», «Гёр углы», «Гёроглы», «Гороглы», «Гүр углы», «Гургули», «Гургули-шо» һ. б. исемнәр белән мәгълүм, дөресрәге, аталышы җәһәтеннән, нигездә, тел үзенчәлекләренә бәйле төрле фонетик яңгырашка ия дастаннарның шигърияте, стиле, күләме дә төрле. Әмма аларны берләштерә торган, боларның күпчелеге өчен характерлы уртак күренешләр бар. Һәр халыкта бу дастаннар – авторы билгесез ядкәрләр, ягъни эпик фольклор үрнәкләре.

Тарихта «Күр углы»ның популярлыгы шулкадәр зур булган, бу циклдан сюжетларның күплеге хәтта башка сюжетларны халык иҗатыннан кысрыклап та чыгарган. Әйтик, төрекмән-угызларның соңгырак чор дастани иҗатында атаклы «Алпамыш» яисә «Коркыт» дастаннары очрамый. В.М. Жирмунский моны нәкъ менә шушы сәбәп белән, ягъни XVII–XVIII йөзләрдән биредә милли каһарман турындагы «Күр углы» эпосының гаять киң таралыш алганлыгы белән аңлата [5: 167].

Татарларда «Күр углы» дастаны, аерым алганда аның В.В. Радлов тарафыннан язып алынган версиясе [14: 258–261] турында төрекмән галиме Б.А. Каррыев [7: 250–254], үзебезнең галимнәребез Ф.И. Урманчеев [15: 164–170] һ. б. ның фәнни мәкаләләре, шулай ук Радлов варианты һәм кулъязма вариантлары хакында М.И. Әхмәтҗанов [3: 186–192], Л.Х. Мөхәммәтҗанова [11: 135–161] монографияләрендә тулы мәгълүматлар бар.

Татарларга бу әсәр чагыштырмача соң – XIX йөз ахырларында гына килеп кергән. Башка халыкта беренчел чыганагы ашуг-озаннарга барып тоташкан дастан белән халкыбыз, нигездә, язуга теркәлгән текстлар аша танышкан һәм әлеге текстлар шушы сюжетка үз җирлегебездә яңа нөсхәләр барлыкка килүгә этәргеч биргән [12: 217]. Чыганагы белән башка халыкларда иң әүвәл авыз-тел әсәре булып, тора-бара язуга теркәлгән язма формалы эпоска барып тоташуы әлеге әсәрнең бездә китаби булып формалашуын турыдан-туры тәэмин иткән. Әмма сюжетның фольклорга бәйлелеген күрсәтә торган билгеләр язма текстта да, дастан традициясен бүгенге көндә дәвам итә торган эпик җырларда да чагылыш таба.

«Күр углы» версиясенең бездә иң күләмле, камил вариантлары чичән авызыннан түгел, кулъязмалар булып, күчереп, китап басу чорында исә китаплар булып таралган. Шул ук вакытта соңгы елларда «Күр углы» дастаныннан эпик җыр буларак аерымланган текстлар да язып алына. Әйтик, «Кируглы җыры»ның («Күр углы» эпос-дастаныннан) бер варианты Казан дәүләт консерваториясе оештырган экспедиция вакытында 1998 елда Әстерхан өлкәсе Приволжск районы Татар Башмагы авылында Сәфәров Сәләхетдин Җәләлетдин улыннан (1934 елгы) язып алынган [13: 222–223]. Әлеге информантның шул ук дастаннан тагын бер җырны башкаруы мәгълүм, ул вариантның тулы исемен «Кируглы җыры» (Сиңа диеп килдем) дип күрсәтергә мөмкин. «Күр углы» дастаны сюжетына бәйле бу җырларда курку белмәс каһарман Күр углының башбирмәс холкы чагылыш тапкан:

Сиңа диеп килдем
Чандыбилемнән[1],
Синнән курыккан
Әнисеннән тумасын;
Үзем дисәм, тик төрекмән иленнән,
Синнән курыккан
Әнисеннән тумасын.
Мәйдан эченә җиттем,
Бәйгедә катнаштым,
Болгар атым ат каешны тирләтте;
Мин тордым, иңемдә кылыч уйнаттым,
Синнән курыккан
Әнисеннән тумасын!
(«Кируглы җыры»ннан) [13: 227].

«Күр углы» дастаны белән бәйләнешле мондый иҗатның булуы татарларда әлеге дастанның фольклор белән уртаклыгы әле дә дәвам итүне күрсәтә. Бүгенге көндә мөстәкыйльлеккә дәгъва кыла торган фольклор жанры – дастан җырлары арасында «Күр углы» дастанына бәйлеләре чын мәгънәсендә аерым урын алып тора. Асылда Әстерхан өлкәсендә яшәүче татарлардан язып алынып, алар – бүгенге көндә халык иҗатының сирәк, әмма шактый актив тел-авыз иҗаты мисаллары. Татарларда «Күр углы»на кагылышлы дастан вариантларының язмада сакланганнары белән бергә XIX гасырда В. Радлов [14: 258–261] Себердә язып алган сөйләмә характердагылары һәм әле бүгенге көннәрдә дә югалып бетмәгән дастан җырлары («Кируглы җыры», «Күруглы җыры») халкыбызда «Күр углы» сюжетына корылган әсәрнең язма мәдәниятта да, тел-авыз иҗатында да билгеле бер роль уйнавы хакында сөйли. «Күр углы» сюжетына татар вариантларының язма нөсхәләре күчерелеп һәм укылып йөргән дастаннардан саналса, дастан җырлары һәм телдән язып алынган вариантлары әсәрнең фольклор тамырлары хакында искәртә.

[1] Чандыбил – «Күруглы» дастанында эпик атама, урын; төрки версия һәм вариантларда «Чандыбил», «Чамлыбел», «Җанлыбил», «Чаглибил» кебек формаларда очрый.

Дастанның эчтәлеге түбәндәгедән гыйбарәт: Күр батыр исемле вәзир Истанбул патшасына көтүдәге бер биянең озакламый тулпар колынлаячагын хәбәр итә. Колын тугач, күк биянең әлеге кара колынчагын патша хуп күрми, аның тулпар булачагына ышанмый, шуңа Күр батырны сукырайтып җәзалый. Ә колынчак, бераз үсә төшкәч, чыннан да тулпарга әйләнә. Шуннан кызу канлы Күр батыр, улына кара айгырны җитәкләтеп, патша янына бара, аны каргый. Патшаның ачуы чыга. Күр һәм аның улы качалар. Күр батырның улы атасын патша эзәрлекләвеннән коткарып кала, үзе Шәмливил дигән шәһәрдә «егетләр башы булып, узган-барганны коткармый, кәрванны талап тора», ягъни байлар-солтаннарны талау һәм үтерү белән шөгыльләнә.

Күр углының бер төркем батырлар башлыгы Ага Чауз белән сугышуы һәм җиңүе, аның малын тартып алуы, ә үзен әсир итүе җентекләп тасвирлана. Янә бер картны талыйлар. Ул карттан: «Бу дөньяда улың юк, кызың юк килеш үләрсең», – дигән сүзләр ишеткәч, Күр углы Истанбул каласына чыгып китә. Юлда әсир төшкән Күр углын зинданга ябалар, Никар ханым аны коткара. Күр углы Бул бәк ханның сараена кереп, аннан бер кызны, кара атны урлап кача, куа чыккан Бул бәкне җәзалап үтерә. Даны илгә таралган Күр батырның кара атын тотып китергән кешегә Истанбул патшасы кызын вәгъдә итә. Хәйлә юлы белән бу эшне Хәзәл исемле егет башкарып чыга, әмма шул ук Хәзәл Истанбул патшасы ягында калмый, туйдан соң патша кызын, ягъни хатынын алып, Күр углы артыннан үзе дә кача.

Дастан каһарманы Күр углы – курку белмәс батыр, җитез җайдак, үтә катлаулы хәлләрдән дә шома чыга белүче, нинди генә көчле дошманны да җиңә алучы елгыр егет, оста оештыручы-җитәкче. Әмма шул ук вакытта бу егет – кеше үтерүче, талаучы куркыныч башкисәр, аны, атын тотып китерә алган кешегә кызын бирергә риза булып, Истанбул патшасы үзе эзләтә. Шуңа күрә бу яктан җинаятьчене аклап булмый кебек. Әмма Күр углы холкына, һәрбер дастан каһарманына хас булганча, намуслылык, вөҗданлылык та ят түгел. Әйтик, Никар ханым зинданнан коткаргач, Күр углының качып китү я яшеренеп яту мөмкинлеге була, ә ул бу юлдан китми. Егетлек алай булмас, ди, һәм, кире шәһәргә кайтып, дошманыннан каты итеп үч ала. Күр углының дошманнары – һәрвакыт социаль дошманнар, алар – бай кәрванчылар, ханнар һәм патша. Әлеге факт вакыйгаларның тамырына – Күр углының җинаятьче-батыр булып әверелү сәбәпләренә алып кайта. Чыннан да, каһарманның атасы Күрне хаксызга рәнҗеттеләр, шуның нәтиҗәсендә карт күзсез калды, иленнән качарга мәҗбүр булды. Рәнҗетүче – үзенең хакимиятеннән явыз файдаланган Истанбул патшасы. Дошманлыкның, явызлыкның сәбәбе әнә шул. Күр углы кылган гамәлләр үч кайтару мотивы белән башкарыла, шуңа да мантыйкый рәвештә аклана.

Дастанда Күр углы – үз егетләре-көрәштәшләре арасында зур авторитет. Һәрвакыт, һәр җирдә алар җитәкчеләренә ярдәмгә килергә әзер һәм бу бирелгәнлек көч кулланып түгел, фәкать Күр углының кодрәтен, чын батыр булуын тану бәрабәренә башкарыла. Дастанда

Хәзәл образы – Истанбул патшасы тарафыннан Күр улына аның кара атын алып кайту максаты белән җибәрелгән каһарман. Хәзәл Шәмливилгә килеп, Күр углына хезмәткә керә, Күр углының ышанычын яулый, соңыннан кара атны урлап кача. Күр углы, аны куа чыга. Юлда тегермән ишегенә бәйләнгән кара атын күреп, атыннан төшкән Күр углын Хәзәл төп башына утырта: кара атны ияртеп, Күр углы атланып килгән туры атка менеп, елгыр гына качып китә. Хәзәл белә: атын калдырса, Күр углыннан мәрхәмәт булмаячак, ә качып котылса, Истанбул патшасы аңа кызын бирергә әзер. Әлеге тактик алым Хәзәл өчен уңай, әмма ул Күр углы белән дә арасын бозмый, киресенчә, аны туйга чакыра, шунда кара атны кире кайтарырга вәгъдә бирә. Соңыннан, сүзендә торып, вәгъдәсен үти һәм алай гына да түгел, үзе дә, хатынын алып, Күр углы янына качып китә.

Әлеге эпизод дастанда төп каһарманның дәрәҗәсен күтәрә. Шул рәвешчә, Күр углы дастанда гаделлек өчен көрәшүче курку белмәс батыр образын гәүдәләндерә. Аның янында кырык көрәштәш егете һәм төрки эпосның аерылгысыз атрибуты – каһарман үзе генә иярли ала торган тулпар аты бар. Эпос өйрәнү белемендә «Күр углы» сюжетлы дастаны версияләрен шартлы рәвештә көнбатыш һәм көнчыгыш версияләр дигән ике төркемгә бүлеп карау бар. Көнбатыш версияләр дигәндә – аҗар, төрек, азәрбайҗан, ә көнбатыш версияләр дигәндә, төрекмән, үзбәк, казакъ, таҗик эпик истәлекләре күздә тотыла. Көнбатыш версияләр көнчыгышныкыннан чынбарлык вакыйгаларын ышанычлырак яктыртулары белән күпмедер дәрәҗәдә аерылып торалар [9: 169–248; 1].

Дастанның күп кенә көнчыгыш һәм көнбатыш версияләре атаклы бахшылар авызыннан аларның музыкаль башкаруында язып алынган. Күпчелек версияләрнең иң зур өлеше тезмә тексттан гыйбарәт. Әйтик, төрекмән версиясе импровизаторлардан – Мустак бахшы, Пәлван бахшы, Махтумкули бахшы, Бабаджан Сапаров, Нәдир бахшы, Овлиякули Гоч оглы һ. б. дан язып алынган. Алар әлеге күләмле текстны өлешләп-өлешләп көйләп әйтә торган булганнар [4: 7–32]. Азәрбайҗан ашугларының исә «Кёроглы»ны шигъри юлларны тезмәләр белән аралаштырып телдән әйтүләре мәгълүм [6: 166; 5: 643]. Үзбәкләрдә «Күр углы» дастанын әйтүче Абдулла-шаир, Фазил Юлдашев, Эргаш Джуманбулбул-оглы, Букок Пирмат, Мухаммедкул Джамрат-оглы (Пулкан-шаир) һ. б. импровизаторлар теркәлгән [6: 166; 5: 22–58]. Тыңлаучының ихтыярына бәйле рәвештә дастан ашуг, бахшы, шаирләр тарафыннан телдән башкарылган, эпос әйтү һәм аны тыңлау тулы бер мәҗлес сыйфатын ала торган булган.

Төрле халыкта гаять популярлык казанган «Күр углы»ның сюжет вакыйгалары нигезендә кайчандыр булган реаль хәлләр ята, төп каһарман образы тарихи шәхескә барып тоташа. «Күр углы» төрле халыкта фәнни яктан шактый җентекле өйрәнелгән, текстлары безнең көннәрдә кабат басып чыгарылган әсәрләрдән санала; эпос белгечләре әлеге сюжетны Азәрбайҗан һәм Кече Азия территориясендә барлыкка

килгән дип саныйлар [11: 232]. Дастанның азәрбайҗан, төрек һ. б. версияләрендәге төп вакыйгаларның XVI йөз ахыры – XVII йөз башында географиянең шушы өлешендәге җәләлидләр хәрәкәте белән тәңгәллеген раслый торган шактый зур материал да тупланган [10: 134–146]. Эпостагы кебек үк, җәләлидләр зур юлларда сәүдә кәрваннарына, үз дошманнарының шәһәрләренә һөҗүм иткәннәр, талау белән шөгыльләнгәннәр. Х. Короглы җәләлидләрнең төп массасы төрекмәннәр булган, дигән фикердә тора, аларның башлыгын – шагыйрьләр нәселеннән булган атаклы үч алучы Хәсәнбәкне телгә ала, фикерен Габбас I Сәфәвинең Искәндербәк Туркман исемле тарихчысы китергән фактларга таянып нигезли [10: 134–146].

Чыннан да, тарихта тасвирланган җәләлидләр чуалышы тикшерелә торган дастан вакыйгалары белән күп яклап аваздаш. Хәсәнбәк исеменең дастанның күпчелек версияләрендә шактый әһәмиятле фигура, ә Күр углының исә атаклы башкисәр булу белән бергә шагыйрь-ашуг буларак тасвирлануы да бик кызыклы. Әмма бу әле дастан версияләре шушы хәрәкәтләрнең турыдан-туры чагылышы дигән сүз түгел. Шулай булса да, эпосның үзәге Күр углы исемле мәшһүр зат һәм аның көрәштәшләре буыны дәверендә я бераз гына соңрак формалашкан булу фактын да инкяр итеп булмый. Фольклор процессына хас булганча, алга таба каһарман үзе дә, тарихи вакыйгалар да әкренләп эпиклашкан. Мәдәниятләре һәм этногенезлары төрле булган күп халыклар иҗатында бу эпос урын алганчы тагын берничә дистә, ә бәлки тагын да күбрәк еллар узган булырга мөмкин. Әмма дастан вакыйгаларына кагылышлы фактларның булган кадәре бу әсәр XVII–XVIII йөздән дә иртәрәк барлыкка килә алмаган, дигән нәтиҗә ясар өчен җирлек тудыра. Димәк, «Күр углы»ның татар халкына килеп керүе тагын да соңгырак чорга караганлыгы да раслана.

Эпосның төрекмән версиясендә («Гёроглы») вакыйгалар Азәрбайҗанның Иран белән чиктәш көньяк районнарында, каһарманның Чамлыбел дип аталган ныгытма-кальгасында бара. Дастандагы бу урын – төрекмәннәрнең теке кабиләсе яши торган Балкан иле. Төп каһарман да – төрекмәннәрнең әлеге кабиләсеннән. Күр углына багышланган дастаннарның күпчелегендә бу хакта искәртелгән. Күр углы Хункарга, ягъни госманлы төрекләре ягына барганда да, кире әйләнеп кайтканда да Аракс дигән елга аша үтә. Моннан тыш эпоста каһарманның Ширвән-Шемаха, Эрзурум һәм Грузия аша кичеп хәрәкәт итүе мәгълүм. Дастан вакыйгалары төрекмәннәрнең Урта Азиядән көнбатышка таба күченү юлларында бара. Дастан версияләрендә дә төп каһарманның башта ата-бабалары ватаны Төркестанда гомер итеп (монда игътибар дастан версияләрендә еш телгә алынган Болы провинциясенә юнәлә, бу – Төркиянең төрекмәннәр тупланып яшәгән урыны), биредә гаскәр җыеп, көч туплап, соңрак Азәрбайҗанның көньяк өлешенә күченеп яшәгәнлеге хакында сөйләнә. Болар барысы да эпосның башлап Кавказдагы һәм Кече Азиядәге төрекмән кабиләләрендә туган булу ихтималының зурлыгын раслый.

Димәк, дастанның төп каһарманы прототибы – теке кабиләсеннән чыккан төрекмән булып, XI гасырларда ук, ә бәлки тагын да иртәрәктер, сәлҗүкләр мәмләкәте составында Азәрбайҗанның таулы көтүлек далаларында яшәгән булырга мөмкин. XI–XII гасырларда Азәрбайҗан территориясендә яшәгән төрекмән-угызларның соңрак азәрбайҗан этногенезы формалашуда җитди роль уйнаган булу факты тарихтан моңа аңлатма була ала. Әмма соңрак бу образ җәләлидләр хәрәкәте вакыйгалары, шул чор реаль шәхесләренең игътибарга лаек гамәлләре нәтиҗәсендә тулылана төшкән, әсәр XVI йөзнең икенче яртысыннан соң формалаша башлап, тагын да соңгырак чорда героик эпос булып оешкан. Эпик үсә бару процессында каһарман образы үзенең тарихи прототибыннан бик нык ерагайган, әмма шул ук вакытта эпос тукымасында тарихилык белән бергә борынгылык барыбер сакланып калган. Дастан версияләре шушы серлелек синтезы белән кызыклы да.

Әлбәттә, төрле милли версияләр вакыйгаларны һәм төп каһарманны үз җирлегенә тартудан азат түгел. Әйтик, азәрбайҗан версиясендә теке-төрекмәннәр шактый үзенчәлекле рәвештә – Айваз һәм Рәйхан гарәпкә бәйле генә телгә алыналар, ә төрек версиясендә төрекмәннәр турында гомумән бер сүз дә юк. Дастанның тәүге версиясе йогынтысында туган соңгырак версияләрендәге мондый үзгәреш-үзгәртүләр үз версияләрен булдырганда килеп кергән җирле билгеләр булырга бик мөмкин. Моннан тыш дастанның төрле төрки версияләрендә топонимика бик нык бутап та бирелә. Әйтик, бередә бахшы үзенә таныш түгел шәһәр исемнәрен үзе теләгәнчә үзгәртә. Мәсәлән, Х. Короглы дастанның төрекмән версиясендә ике исем белән атала торган бер үк шәһәр (рәсми һәм халыктагы исемнәре төрле) турында ике шәһәр кебек сүз алып баруга игътибар итә. «Среди городов, – ди ул, – находящихся во владениях Хункара, упоминаются Испыхан, Нусбыджахан. Испыхан – город в центральном Иране; он был столицей Сефевидов. Нусбыджахан – определение этого города («Полмира»), данное ему народом» [10: 138]. Шулай ук эпоста төрек династиясен аңлата торган «госман» («осман») термины географик төшенчә буларак ныгыган.

Әмма дастанның төрки версияләрендәге күпчелек топонимнарның чынбарлыкта булуларын да инкяр итеп булмый. Чорына һәм урынына мөнәсәбәттә тарихта булып узган хәлләр, сәяси һәм дин дошманлыгы шулай ук дастанда чагылыш тапмый калмаган. Хулагуидлар (Азәрбайҗан территориясендә үзләренең төп базасын тоткан, башкаласы Тебриз шәһәре булган монгол империясе) идарәсеннән соң Дәрбәндтән Багдадкача территорияләрдә төрекмән-угызларның Ак Коюнлу һәм Кара Коюнлу исемле дәүләтләре барлыкка килә. Алар үзара гел көрәшеп-сугышып яшиләр. XV гасырда бу көрәштә Ак Коюнлу җиңгәч, җиңгән дәүләт Госманлы империясе белән сугыша башлый. Тарихта госманлы төрекләре белән үзара сугышлар алып барып яшәгән әлеге кабилә Кызылбашлар дигән исем белән мәгълүм [2]. Болар – исламның шигыйлык юнәлешендәге азәрбайҗаннар

һәм көнчыгыш иранлылар (икенче төрле әйткәндә, нишабурлар – Хорасанда (Иран) шул исемдәге шәһәр исеменнән) булганнар. Кызылбашлар белән госманлы төрекләренең тыныша алмаулары дүрт гасырга сузылганлыгы мәгълүм. Башта алар Кара диңгезгә чыгу, Көнчыгыш Анатолия җирләре өчен сугышсалар, XVI йөздән Шаһ Исмаил Сәфәви үткәргән шигыйлар инкыйлабыннан соң сугыш дини характер ала – шигыйлык һәм сөннилек байрагы астында алып барыла. Бик озак вакытны иңләгән бу сугыш тарихка кызылбаш-госманлылар сугышы яисә фарсы-госманлы сугышы дигән исем белән кереп калган. Урта Азия төрекмәннәре исламның шигый юнәлешен тоткан кызылбашларны үзләренең гомерлек дошманнары дип санаганнар.

Дастан версияләре шушы вакыйгаларга да һәрьяклап бик нык бәйле. Биредә баш каһарманның төп дошманнары – госманлылар һәм кызылбашлар. Дастанның төрекмән версиясендә төрек солтаны Хункар турында сөйләүче ашуг төрекләр белән кызылбашларны «берләштергән». Моны бахшының, тарихи нечкәлекләргә кереп тормый гына, төрекмәннәрнең дошманнары итеп гомумиләштерелгән җыйнама образ тәкъдим итүе дип аңларга кирәк.

Эпоста XVII–XVIII гасырларда төрекмәннәр яу чапкан күрше Иран шәһәрләре Нишапур, Сабзивар, Дамган, Тәһран еш телгә алына. Хункар белән сугышка әзерләнгәндә Күр углы, шура җыеп, төрекмән кабиләләрен дошманга каршы күтәрелергә өнди. Х. Короглы нәкъ шушы эпизодның XVIII йөз төрекмән язучылары Мәхтүмкули, иҗаты XIX йөзгә караган Молланепес әсәрләрендә дә очравын искәртә [10: 139]. Дастанны халыкка җиткерүче импровизаторлар ерак тарихтагы хәлләрне тасвирлау белән бергә сюжетка үз чоры вакыйгаларын һәм шәһәрләрен дә бик киң кертеп җибәргән. Дастанның төрекмән версиясендә, азәрбайҗан версиясенең ахырында һ. б. версияләрдә эпос өчен традицион ук, кылыч кебек кораллардан тыш утлы корал да телгә алына. Хункар гаскәренә каршы көрәштә Күр углы һәм аның яклы башка үч алучы халык вәкилләре шундый корал – туп, тупенг – кулланып сугышалар. Утлы коралның Урта Азиядә XIV йөз ахырында гына пәйда булып, эпоска аның XV–XVII йөзләрдә генә килеп кергәнлеге – ачыкланган мәсьәлә [5: 59]. Димәк, дастанда утлы корал белән эш итүне иркен тасвирлау шулай ук бахшыларның үз чоры казанышларын эпоска кертеп җибәрүләре буларак бәяләнә ала.

Моннан тыш «Күр углы» версияләрендә борынгы язма тарихи чыганакларда телгә алынган реаль шәхесләр белән тәңгәл образлар шактый. Дастанның көнчыгыш һәм көнбатыш версияләре Күр углының авантюраларга оста көрәшче булуы белән бергә ашуг булуын да искәртәләр. Әрмән тарихчысы Аракель Тавризский танылган музыкант, шагыйрь-импровизатор Кёроглу турында, аның соңрак дастанда да телгә алыначак көрәштәш-фикердәшләре Гизироглу, Косе Сафаре хакында язып калдырган. Аракельдә шулай ук билгеле шәхесләрнең «Юлга сыймас», «Тәңре танымас» дигән кушаматлары да теркәлгән [16: 87]. Шушындый ук исемнәр, кайберләре бераз үзгәргән

рәвешендә (әйтик, төрек версиясендә «Кабергә сыймас» дип үзгәртелгән исем бар) дастан версияләрендә дә очрый.

Гомумән, Күр углы исемле атаклы ашуг тарихи әдәбиятта шактый еш телгә алына. XVIII йөз төрек сәяхәтчесе Әүлия Чәләби, төрек солтаны хезмәтендә торган, шулай ук кызылбашлар составындагы мәшһүр шагыйрь-импровизаторлар турында сөйләгәндә, мәсәлән, бу исемне зур талантка ия популяр шәхес буларак тәкъдим итә, башка шагыйрьләргә бәя биргәндә аларны Күр углы (Кёроглы) белән чагыштыра [10: 141]. 1665 елда дәүләт эшләре белән бәйле сәяхәте вакытында Әүлия Чәләби һәм аның юлдашлары җәләлидләр хәрәкәте исеме белән мәгълүм крестьян чуалышларына юлыга. Әлеге талаучы банда Әүлия Чәләби төркеменә һөҗүм итә, банда башлыгы сәяхәтченең биленнән аның хәнҗәрен тартып ала. Шулвакыт Әүлия Чәләби: «Сез кылган явызлыкны бу урыннарда Гуроглы да кылмаган иде», – ди. Тарихчының «бу урыннар» дигәненең «Чардаглы – Чаглибил» дип аталган урыннар булуы аеруча әһәмияткә ия. Билгеле булганча, барлык версиядә шушы атамага аваздаш Чамлыбел – Күр углы урнашкан крепость, ә кайбер очракта хәтта ил буларак тасвирланган. Сәяхәтче бу территорияләрне Төркия биләмәләре буларак тасвирлый. Моннан тыш Әүлия Чәләби җәләлидләр башлыгы дип Чыгалыбәкне телгә ала, төрекмән-текеләр турында да мәгълүмат бирә. Билгеле булганча, төрекмән версиясендә Чыгалыбәк – Күр углының бабасы, ә Күр углы үзе – һәр версиядә диярлек төрекмән-теке кабиләсеннән.

Кеше исеме булудан тыш, тарихи чыганакларда «күруглы» исемле кабилә дә телгә алына. Бу хакта Х. Короглы түбәндәгеләрне яза: «Искандербек Туркман непосредственно не упоминает имени Кёроглу (или Гёроглы). Только в двух случаях он называет кёроглы как туркменский род из племени зулкадар. О туркменском роде кёроглы, жившем в Хорасане и Азербайджане, сообщает также историк XVIII в. Мирза Мехдихан» [10: 143]. Чыннан да, әлеге этноним «Күр углы»ның азәрбайҗан версиясендәге эпик җырда да очрый, биредә каһарман үзенең җиңелү белмәс күруглы кабиләсеннән булуын әйтә [8: 154].

Дастанда төп каһарман үзенең атасын сукырайткан өчен һәм халыкны тиран идарәсеннән коткару максаты белән шаһтан үч алучы буларак тасвирлана. Әсәр Күр углының фаҗигалы үлеме белән тәмамлана. Тарихи яктан караганда, биредә көнбатыш версияләрнең реаль вакыйгаларны, чыннан да, объективрак яктыртуы сизелә.

Төрекмән версиясендә Күр углы госманлы Хункар кешеләре кулына төшә һәм үтерелә. Төрек пашасы аның башын бөтен кеше дә күрә торган урынга элдертә.

Ә көнбатыш версияләре каһарман үлемен, тарихи детальләрне киң кулланып, бераз башкача тасвирлый. Күр углы, картлыгы якынлашканны сизеп, хатыны Нигяр белән, үзенең Чамлыбелдәге резиденциясен калдырып китеп барганда шаһ Габбас II Сәфәви сараена эләгә. Шаһ Күр углын үзенә хезмәткә чакыра. Героик эпос каһарманы буларак, Күр углы, әлбәттә, мондый тәкъдимнән баш тарта, хан

сараеннан чыгып китеп, юлын дәвам итә. Шаһ Габбас аны башка эзәрлекләмәскә вәгъдә биреп калса да, аларның артыннан куа чыгарга боера. Эзәрлекләп килүчеләр тигезсез көрәштә каһарманның атын – Гыратны үтерәләр, Күр углының башын кисәләр, баш тиресен салдыртып, эченә салам тутырып, Исфаханга алып кайталар.

Игътибар итсәк, Күр углына карата бу явызлыкны көнчыгыш версиядә – төрек солтаны, ә көнбатыш версиядә Сәфәвиләр, ягъни кызылбашлар династиясе вәкиле Габбас II кыла. Бу – көнчыгыш версияләрдә каһарманның дошманнарын бер-берсенә каршы гасырлар буе сугыш алып барган кызылбашлар һәм төрек солтаны белән фольклорча контаминациядә берләштереп, гомуми дошман образы барлыкка китерү алымы.

Ә төрек версиясенең Мырат Сертоглу вариантында исә Күр углы, куып килүчеләрнең үзенә ут ачуларын күреп, үзен үзе үтерә [17: 115–117].

«Күр углы» дастаны кайсы халыкта нинди генә тарихи вакыйгаларга бәйләп каралса һәм төп каһарман прототибы кем дип кенә расланса да, биредә тарихи дөреслекне ачыклау түгел, ә шушы гаҗәеп эпосның һәм аның версияләренең халык иҗатында булу факты үзе кыйммәт. Бу урында Х. Короглының әлеге әсәр версияләренең тарихилыгына мөнәсәбәттә нәтиҗә ясап әйткән сүзләрен китерү урынлы булыр: «Следует отметить, – ди ул, – что упомянутые в эпосе имена героев, хотя и обнаруживаются в том или ином контексте, однако нет надобности искать каких-либо прототипов героям или историческую основу сюжета эпоса. Эпос «Гёроглы» – подлинное народное творчество, отразившее героическую борьбу народа против своих угнетателей. Он вобрал в себя несколько исторических эпох многих древних тюркоязычных родов, вошедших впоследствии в племенное объединение огузов» [10: 145]. Дастанның төрле милли версияләрендә чынбарлык вакыйгаларының объективлыгы төрле дәрәҗәдә булуны да тарихилыктан эпиклыкка күчү процессында һәр версия кичкән индивидуаль юл белән аңлатырга мөмкин. Чынбарлык вакыйгалары хронологик, географик һәм этногенетик яктан ерагая барган саен аларның дастан версияләрендә чагылышы да тарихи әһәмиятен җуя төшкән.

Бу әсәрнең тарихи тамырларын барлау нинди генә нәтиҗәләргә китермәсен, бер хакыйкать бәхәссез булып кала: безнең халыкта да әлеге мәгълүм сюжетлы эпик текстлар бар һәм бу тарихи вакыйгаларның Идел буе татарларына һәм гомумән татарларга турыдан-туры катнашы юк. Татар халкында укылып-күчерелеп йөргән вариантлар алар – безнең халык рухи культура алмашып яшәгән мәдәниятләрдән язмача килеп кергән истәлекләр. Халкыбыз аны иң элек традицион китап культурасына омтылышы һәм әсәрнең мавыктыргыч сюжеты аркасында үз иткән, этноним, топоним, антропонимнарны үз фонетик үзенчәлекләренә яраштырып, әсәргә төрле үзгәртүләр, кыскартулар керткән. Татар вариантлары күләме белән көнчыгыш һәм көнбатыш версияләр кебек зур түгел, алар белән чагыштырганда, сюжет

системасы да күпкә җыйнак, һәм, әлбәттә, ашуг-озаннар тарафыннан башкарылмыйча, асылда язма формага нигезләнгәннәр. Нәтиҗәдә, популяр дастанның безнең халыкка хас китаби үз версиясе хасил булган. Татар версиясе өчен иң әһәмиятлесе дә әнә шул – дастанны башкалардан үзгә рәвештә кабул итү һәм аның таралыш формасы.

Шул ук вакытта уртак сюжетның тарихилыгына күзәтү ясау безнең версия-вариантларга да шактый ачыклык өстәве белән әһәмиятле. Татар вариантларында сөйләнгән вакыйгалар, биредә теркәлгән топонимик һәм антропонимик мәгълүматлар тарихи вакыйгаларга һәм башка версияләрдә чагылган эпизодларга таянып, аларга нисбәтән тикшергәндә генә бөтен тулылыгы белән ачыла. «Күр углы»ның татар вариантлары да, башка кардәш халык версияләре кебек үк, реаль вакыйгаларга бәйле булуы белән гаять дәрәҗәдә кызыклы. Моны дастанны күчереп таратучылар да, аны укыган затларыбыз да тәгаен белгән, аңлап эш иткән булырга тиеш.

Дастанның татар халкында таралган вариантлары көнчыгыш һәм көнбатыш версияләр дип карала торган төркемнәрдән һәрвакыт читтә кала килде, әлеге сюжетка бездә дә берничә вариантта эпик әсәр сакланган булуга һәм бүгенге көндә дә чагыштырмача актив иҗат – Күр углына багышланган дастаннан эпик җырларның яшәп килүенә игътибар аз юнәлтелде. «Күр углы»ның төрекмән, таҗик, үзбәк, казакъ яисә азәрбайҗан, төрек версияләре тематик яктан бер-берсе белән бәйләнмәгән дистәләгән, хәтта берничә дистә мәҗлестән (хикәяттән) гыйбарәт, бу хикәятләрне төп каһарман Күр углы һәм башка каһарманнар, аларның язмышлары уртаклыгы бер әсәр итеп туплаган. Татар версиясе мондый мөстәкыйль циклларны берләштерә торган әсәр дип каралмаса да, халыкта аның булу факты тарихи, әдәби-мәдәни, географик җәһәттән бик күп нәрсә турында сөйли. Бу мәшһүр эпосның татарларда сакланган һәрбер варианты (күләмле нөсхәләреннән алып дастан җырларына хәтле) Урта Азия версияләре кебек үк, эпик фольклор традициясе инде тәмам ныгып, жанрның үз милли үзенчәлекләре ахыргача формалашып беткән чор ядкәрләре һәм шул чорның кыйммәтле эпик кайтавазы.

Әдәбият

1. Азербайджанцы: историко-этнографический очерк. / URL: http://www.myazerbaijan.org/index.php?p=history/27 (мөрәҗәгать итү көне: 26.11.2024).

2. Азербайджан – Википидея. Материалы из Википедии – свободной энциклопедии. / URL: http://ru.wikipedia.org/wiki (мөрәҗәгать итү көне: 27.11.2024).

3. *Әхмәтҗанов М.И.* Татар кульязма китабы. Казан: Татар. кит. нәшр, 2000. 270 б.

4. Гёр-оглы. Туркменский героический эпос. М: Гл. ред. вост. лит., 1983. 806 с.

5. *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974. 728 с.

6. *Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.* Узбекский народный героический эпос. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1947. 520 с.

7. *Каррыев Б.А.* Эпические сказания о Кер-углы у тюрко-язычных народов. М.: Наука, 1968. 260 с.

8. Кероглу. Пер. с азерб. / Акад. наук АзССР. Ин-т литературы и языка им. Низами. Баку: Изд-во Акад. наук АзССР, 1959. 388 с.

9. *Короглы Х.Г.* Героический эпос «Кёроглы» // *Короглы Х.Г.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983. 336 с.

10. *Короглы Х.Г.* Туркменский эпос «Героглы» и особенности его историзма // Специфика фольклорных жанров. М.: Наука, 1973. С. 134–146.

11. *Мухаметзянова Л.Х.* Татарский эпос: книжные дастаны. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АНРТ, 2014. 380 с.

12. *Мухаметзянова Л.Х. Мухаметзянова А.А.* Регионы бытования эпоса-дастана «Кур углы»: особенности татарских вариантов // Традиционный и современный фольклор народов Волго-Уралья. Материалы Межрегиональной науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию фольклориста И.И. Одюкова. Чебоксары, 2024. С. 216–221.

13. Памятники татарского народного музыкально-поэтического творчества. Вып. 1. Песни Астраханских татар. Әстерхан татарлары җырлары / сост. и нот. транскр. Е.М. Смирновой и Н.Г. Гайнуллиной. Казань: Казанская консерватория, 2007. 552 с.

14. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, ч. IV. Наречия барабинцев, тюркских, тобольских и тюменских татар. СПб., 1872. 528 с.

15. *Урманчеев Ф.И.* Героический эпос татарского народа. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 312 с.

16. *Brosset M.F.* Collektion D·Historiens Armeniens. V.1. St. – Petersbourg, 1874. 710 p. URL: https://archive.org/details/collectiondhist00arhagoog/page/n1/mode/2up (мөрәҗәгать итү көне: 5.12.2024).

17. Koroglu destani. Istambul: Partev Naili, 1931. 336 s.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре

Мөхәммәтҗанова Алинә Әсгать кызы,
Казан федераль университеты Халыкара мөнәсәбәтләр институтының «Көнчыгышны өйрәнү һәм африканистика» юнәлешендәге 3 нче курс студенты

Мухаметзянова Лилия Хатиповна,
доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник отдела народного творчества Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

Мухаметзянова Алина Асгатовна,
студент 3 курса по направлению «Востоковедение и африканистика» Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета

lilmuhat@mail.ru